

Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik

AYŞE GÜL ALTINAY - TANIL BORA

GİRİŞ

Milliyetçilik ve militarizm son iki yüzyılın kaderini tayin etmiş, bunu yaparken de birbirlerini tamamlamış, içiçe geçmiş ideolojilerdir. Bu ilişkiye en az iki eksenle bakılabilir. Birincisi savaşlar, ulus-devletler ve modern milliyetçilikler eksenidir. Siyaset bilimci-sosyolog Charles Tilly'nin (1985) gösterdiği gibi tarihsel olarak bakıldığında Avrupa'da modern, ulusal devletin kurulması savaşlar sonucunda olmuştur. Bu durum bağımsızlık savaşları sonrasında kurulan Üçüncü Dünya devletleri için de ulus-devletlerin doğduğu yer olan Avrupa için de böyledir. Bu yüzdendir ki belirli savaşlar (ve savaş meydanları) ulus-devletlerin simgeleri haline gelmiştir (Howard, 1978: 9). Türkiye için bu savaş Sakarya Savaşı'dır; daha geniş anlamıyla Millî Mücadele'dir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin savaş sonrasında kurulmuş olması onu, çoğu zaman düşünülenin aksine, dünya üzerinde biricik kılmaz. Hemen her ulus-devlet için savaşlar ve ordular kurucu bir rol oynamışlardır. Ancak devlet kurulduktan sonra her bir milliyetçi ideolojinin orduya verdiği konum farklı olmuştur. Türkiye'de ordu, Atatürk döneminden itibaren yalnızca vatanın değil, aynı zamanda "rejimin" koruyucusu ola-

rak özel bir konuma yükseltilmiştir (bkz. Parla, 1991). Daha da önemlisi, bu konum 80 yıllık Cumhuriyet tarihi boyunca değişmemiş, aksine yerine oturmuş, kurumsallaşmıştır.

Milliyetçilik-militarizm ilişkisini anlamak açısından önemli ikinci bir eksen ise vatandaş orduları, zorunlu askerlik ve eğitim eksenidir. Ulus-devlet anlayışı yeni bir orduyu ve savaşma biçimini de beraberinde getirmiştir: vatandaş ordusu (*citizen-army*). Fransa hem ilk ulus-devlet, hem de ilk ordu-millettir.¹ 19. yüzyılın başından itibaren Fransa'yı örnek alan Avrupa'da paralı askerlik üzerine kurulu imparatorluk orduları, yerlerini zorunlu askerlik görevine dayalı millî vatandaş ordularına bırakmaya başlamışlardır.² Bu ordular uluslaşmanın hem sonucu hem de aracı olmuşlardır. Sosyolog Eugen Weber'in deyişiyle, Fransa'da köylülerin "Fransız"a dönüşmeleri sürecinde askerlik ve eğitim merkezî rol oynamışlardır. Her iki pratik de 18. yüzyıldan itibaren önce Avrupa'da daha sonra (veya eşzamanlı olarak) başka coğrafyalarda özel alanlarından sıyrılıp belirli sınıfların tekelinden çıkmış, herkesi kapsayan (en azından niyet bazında) ve hatta "zorunlu" bir nitelik kazanmıştır. Yeni bir "disiplin" anlayışının geliştirilip uygulandığı bu iki kurum aracılığıyla, aynı üniformayı gi-

yen, aynı dili konuşan, aynı marşları söyleyen itaatkâr ve üretken bedenler (Foucault, 2000), milliyetçi ve sadık vatandaşlar yaratmak hedeflenmiştir (Mosse, 1993). Bu anlamda ordu, yalnızca ulus-devletin vatandaş yaratma projesinin önemli bir ayağı olmakla kalmamış, diğer bir önemli ayak olan eğitimin de şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Eğitim ve askerlik, Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da 19. yüzyıldan itibaren değişen devlet anlayışının ve devlet-kul/vatandaş ilişkisinin mihenk noktalarını oluşturmuşlar ve birçok anlamda birbirlerini tanımlar hale gelmişlerdir. Cumhuriyet'le birlikte orduya yüklenen "eğitim" misyonu ve eğitime yüklenen militarist misyon daha açık bir hal almıştır.

Kısacası, zorunlu askerlik anlayışına dayalı vatandaş orduları ile ulus-devletler, militarizasyon ile uluslaşma, militarizm ile milliyetçilik modern dünyanın elele yürüyen kurum, süreç ve ideolojileridir diyebiliriz. Bu yazı, Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca bu elele yürüyüşün ana hatlarını çizmeye çalışacaktır.

Şüphesiz, Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet arasında birçok alanda olduğu gibi militarizm ve milliyetçilik ideolojilerinin gelişimi açısından da önemli devamlılıklar vardır. Bunların başında ordunun Osmanlı kapıkulu geleneginden Cumhuriyet seçkinlerine devreden yönetici sınıf ideolojisi ve onun arkasındaki misyon bilinci gelmektedir. Ancak ordunun ve askerlerin Osmanlı tarihi boyunca oynadığı rol büyük değişiklikler göstermiştir. Bunun gözardı edilmesi bizi bazı konularda tarihsel bir körlüğe itmektedir. Örneğin, Osmanlı dönemindeki modernleşmenin arkasında ordunun olduğu, bundan yola çıkarak ordunun modernleştirici gücünün tarihsel devamlılığı sık sık tekrarlanan bir gözlemdir. Oysa 19. yüzyıl tarihi hakkında bildiklerimizin çok kaba bir tahlili bile bu gözlemin yanıltıcı olduğunu göstermeye yeterlidir. Tarihçi

Halil Berktaş'a göre 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin en "sivil" yüzyılıdır (Berktaş, 2001). Bu yüzyıl, savaşların ve ordunun değil, sivil alandaki canlanmanın ve dönüşümün (edebiyat ve kültürel alanındaki gelişmeler, Tanzimat, hukuki reformlar, eğitimin yaygınlaşması ve modernleşmesi, vs.) önplana çıktığı bir yüzyıldır. Bu büyük dönüşümün arkasındaki isimler askerler değildir. Ancak yüzyılın sonunda bu denge değişmiş, özellikle de İttihat ve Terakki ile birlikte, asker kökenli zümrenin başta siyaset olmak üzere birçok alanda etkinliği artmıştır. Bu dönem siyasi Türk milliyetçiliğinin ortaya çıktığı döneme denk düşmektedir.

Türkiye'nin militarizm-milliyetçilik eksenindeki özgüllüğü bu ilişkiyi bir yüzyılı aşkın bir zamandır yaşatmayı, hatta güçlendirmeyi başarmış olmasındadır.

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ İ DEOLOJİLERİ İÇİNDE ORDUYA VE ASKERLİĞE VERİLEN YER

Türk milliyetçiliği ideolojilerinin en belirgin özelliklerinden birisi askerî söz dağarcığının genişliği ve merkeziliğidir. Savaş ve askerlik epiği, milliyetçi hamâset için vazgeçilmez bir levazımat teşkil eder (örneğin, "Ağustos ayı Türkün zaferler ayı"). İlkokul birinci sınıftan başlayarak müfredatın önemli bir bölümünü askerî destanlar ve şiirler oluşturur. "Türk tarihi" fetih ve savaşların tarihidir, "şehitlik" yüceltilen kavramların başında gelir. Öte yandan, Kemalist-laisist milliyetçilik söylemi, orduyu, etnisist ve dinsel referanslarla 'lekelenmiş' milliyetçilik anlayışlarına karşı modern-Batılı bir millî kimliğin dayanağı olarak gösterir. Bu görüş açısından, ordu, *doğru* milliyetçiliğin *referansı* olarak önemsenmektedir. Bu durumda ortaya çıkan resim şudur: Türklerin tarihini ordu belirlemiştir, bugününü de o belirleyecektir. Ordu, siyaset ve tarih üstü konumuyla

ayrıcalıklı ve tartışmaya kapalı bir yere sahiptir. Peki bu konumu hangi süreçler ve söylemler sayesinde kazanmıştır? Bu bölümde, ordu-millet söylemi, zorunlu askerlik ve eğitim pratikleri bağlamında bu soruya cevap arayacağız.

ORDU-MİLLET MİTİ VE ASKERLİK

Türk milliyetçiliğinin temelinde “ordu-millet miti” yatar. Bu mite göre Türklerin tarihsel olarak en belirleyici özelliği iyi asker olmaları ve kendilerini orduyla özdeşleştirmeleridir. 1931’de Mustafa Kemal’in kurup çalışmalarına önderlik ettiği *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* tarafından yazılan ve *Türk Tarih Tezi*’nin ilk ifadelerinden olan *Tarih* ders kitaplarının “Türklük ve Askerlik” bölümünde bu anlayış şöyle ifade bulmuştur:

“*Türk en iyi askerdir [...] Türk Milleti, askerlik ruhu en mütekamil olan millettir [...] Askerlik ruhu yüksek millet demek, derin ve engin irfan ve medeniyet tarihi yaşamış millet demektir. İnsanlığın ilk günündenberi bütün ana medeniyetlere ata olan Türk ırkında bu ruhun en mütekamil derecede bulunması tabiidir.*” denir (*Tarih IV*, 1934: 344-345, vurgu orijinal metinden).

Burada “irfan ve medeniyet”in askerlik ve savaşmayla özdeşleştirilmesi önemlidir. Bu anlayış milliyetçilik ve militarizmin önemli bir buluşma noktasını temsil eder. Hasan Ünder’e göre bu düşüncenin arkasında Kemalizmin Spartan öğeleri yatmaktadır ve ana referansı 19. yüzyıl Alman siyasî ve askerî düşüncesidir (Ünder, 1999 ve 2001). Ünder’in de üzerinde durduğu gibi, bu mirasın en net ifadesini bulduğu yayınlardan biri Mustafa Kemal ve Afet Inan’ın birlikte yazdıkları *Askerlik Vazifesi* (1930) kitabıdır. Bu kitabın önemli bir bölümü Alman general ve askerî düşünür Colmar Freiherr von der Goltz’un *Milleti Müsellaha* (Das Volk in Waffen) isimli kitabından alınmıştır

(akt. Ünder, 1999).³ Her iki kitap da bize tarih boyunca orduların gelişimini evrimci bir anlayış içerisinde anlatır. Her dönemde toplumlar farklı bir ordu yapısına ihtiyaç duymuşlardır. Günümüz (asri) ordularının özelliği ise “millî ordu” olmalarıdır. Mustafa Kemal ve Afet Inan’a göre “memleket ve millî gaye ile alakası olmayacak olan ücretli askerlerden mürekkep ordu, hatta gönüllü askerlerden mürekkep ordu bizce muteber değildir ve mevzuubahs değildir” (Afet, 1930: 35). Goltz’un kitabıyla *Askerlik Vazifesi* arasındaki önemli bir fark gelecek kurgularındadır: Goltz’a göre millî ordu (veya silahlanmış millet, ordu-millet) içinde bulunduğumuz tarihsel dönemin bir ifadesi ve gerekliliğidir; ileride değişecek, yeni bir ordu ve savaş düzeni gelecektir. Ancak bu tarih Goltz için “çok uzak bir tarih” olarak anılır. Mustafa Kemal ve Afet Inan ise millî orduları tarihin son noktası olarak ele almaktadırlar (Altınay, 2001).

Ünder’in de gösterdiği gibi, *Askerlik Vazifesi*, Alman askerî düşüncesinin Mustafa Kemal ve Cumhuriyet eliti üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemli bir metindir. Ancak başka bir bakış açısından bu kitap *Türk Tarih Tezi*’nin henüz şekillenmediği bir dönemin ifadesidir ve *ordu-millet* anlayışının *Türk Tarih Tezi* ile birlikte aldığı özgün biçimi anlamamıza yardımcı olabilir. *Askerlik Vazifesi*’nin en uzun bölümü olan “Orduların Lüzumu” bölümünde millî bir ordunun gerekliliği üzerinde durulur. Böylece vatandaşlar (bu durumda öğrenciler) bir göreve davet edilmekte, onlara “yalnız, elinde kılıç olduğu halde istiklalini her anda müdafaaya müheyya bulunan bir millet emin olabilir” (Afet, 1930: 38) denilmektedir. Millet ve devletin güvenliği için ordu şarttır.

Otuzlarda geliştirilen *Türk Tarih Tezi*’yle birlikte ordu bir “gereklilik,” askerlik ise bir “vazife” olmaktan çıkacak; Türk milletinin kültürel ve ırkî (ki bu iki

kavram neredeyse eşanlamlıdır⁴) özellikleri arasında ayrıcalıklı bir konum kazanacaktır. Buradaki kayma vatandaşlığa dayalı milliyetçilik kurgusundan etnisist (hatta ırkçı) milliyetçilik kurgusuna geçişi yansıttığı gibi, aynı zamanda ordu-millet mitinin Türk milliyetçiliğine has kurgusunu da ortaya koyar. Bu kurguya göre askerlik savunmanın, ordunun veya genel anlamda devlet örgütlenmesinin değil *kültürün* bir uzantısıdır; savaşçılık Türk ırkının değişmez bir özelliği, Türk kültürünün gururla taşınan bir vasfıdır: “Her Türk Asker Doğar!”

Bu söylemsel kaymanın çeşitli sonuçları olmuştur. Birincisi, askerlik-savaş ilişkisi kırılmıştır. Zorunlu askerliğin henüz oturmamış bir kurum olduğu, askerden kaçma oranının çok yüksek olduğu bir dönemde bu kurgusal değişikliğe gidilmiş olması son derece anlamlıdır. İkincisi, askerliğin *tarihdışı* bir gerçeklik olarak ele alınmasına yol açmıştır. Böylece yakın döneme has bir ulus-devlet pratiği olduğunun üstü örtülmüştür. Üçüncüsü, bu söylemsel kayma askerliğin *tartışılmaz* bir gerçeklik olarak algılanmasına katkıda bulunmuştur. Askerliği tartışmak devlet-vatandaş ilişkisini değil Türk kültürünün kendisini tartışmak demek olacaktır. Dördüncüsü, askerî alandan bağımsız bir sivil (millî) alan kurgulamayı zorlaştırmıştır. Herkes askerdir, askerlik içimizdedir. Bütün bunların ortak koşulu ve sonucu ise militarizmin Türk milliyetçiliğiyle (boşanmayı kurgu dışı bırakan) evliliği olmuştur.

Ordu-millet miti ne otuzların ders kitaplarında ne de Türk Tarih Tezi’nin resmî ifadelerinde sınırlı kalmıştır. Cumhuriyet tarihi boyunca bu mit milliyetçi ideologlar, asker ve sivil kesimin önde gelenleri, akademisyenler, eğitim kurumları, ordu, gazete ve televizyonlar tarafından çeşitli biçimlerde yeniden üretilmiştir. Bu mitin en net ifadelerinden birisini tarihçi Halil İnalcık kaleme almıştır:

Türk milleti millet-ordu vasfını tarihin başlangıcından bugüne kadar muhafaza etmiştir [...] Sayısına göre Türk dünyada misilsiz derecede büyük bir rol oynuyor, dünya tarihinin daima ön safında yürüyorsa, bu onun en sarsılmaz millî vasfından, asker karakterinden, askerliğe ait büyük faziletlerinden, hak ve hürriyeti için topyekun savaşıma kudretinden doğmaktadır. Türke bu karakteri binlerce yıllık tarihi kazandırmıştır (İnalcık, 1964: 56).

İnalcık’a göre bu özellikleri sayesinde “hâkim ve efendi olarak yaşamağa alışmış olan Türkler İslâm alemine girince onun da başına geçmiş, Haçlı Avrupası’na karşı 11. asırda başlayan mücadele 20. asra kadar onu daima bir mücahit ve gazi olarak savaş meydanlarında tutmuştur” (İnalcık, 1964: 56).⁵

Sabiha Gökçen anılarında Atatürk’ün Türkleri “asker ulus” olarak tanımladığının altını çizer: “Biz asker bir ulusuz [...] Yedisinden yetmişine, kadınından erkeğine asker yaratılmış bir ulus” (Gökçen, 1996: 125). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Suat Ilhan ise bu çizgiyi doksanlarda devam ettirirken kültüre vurgu yapmaktadır: “Ordusu ile bu ölçüde bütünleşmiş bir toplumun kültürünün şekillenmesinde, şüphesiz ki askeri özelliklerin büyük katkısı olacaktır. Ordunun, toplumun kültür özelliklerinin tümüne sahip olması, bu özellikleri yansıtmaması, kültür değerlerinden birçoğu için eğitim odağı olması ise kaçınılmaz, hatta gerekli bir sonuçtur” (Ilhan, 1989: 332).

Ordu ve kültür arasında kurgulanan bu yakın ilişkinin yakın dönemdeki en çarpıcı göstergelerinden birisi 2000 yılında Kültür Bakanlığı ve Ankara Ticaret Odası tarafından hazırlanan *Türk Ordusu* kitabıdır. Kitabın sunuşunu yapan Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu şöyle yazar:

‘Ordu-Millet’ olarak bilinen Türkler, tarihte nice zaferler kazanmış, birçok dev-

"30 Ağustos günü (...) Tek balkonda bir küçük bayrak. (...) Bayramların bir resmî yönü var. Asker geçer, top, tank geçer. Bir de vatandaşçası var. Herkes gönülden coşkunluk gösterir. Bu ikincisini kaybetmişiz." (Fahri Rıfkı Atay, 1969)

let kurmuş ve yaşatmışlardır [...] Büyük Atatürk'ün belirttiği gibi; kahraman Türk Ordusunun zaferleri ve mazisi insanlık tarihi ile başlamış ve her zaman zaferlerle beraber medeniyet nurlarını da taşımıştır (Özel, 2000).

Bu sunuşu takip eden (imzasız) tanıtım yazısı "Türk Askerlik Kültürü" başlığını taşır ve yine Türklerin ordu-millet özelliğini vurgular. Askerlik 2000'li yıllara girerken hâlâ kültürel bir özellik olarak kurulanmakta, genelkurmay başkanı, cumhurbaşkanı, başbakan ve bakanlar düzeyinde sunulan bu cüsseli Türk Ordusu kitabı Millî Savunma Bakanlığı veya Genelkurmay Başkanlığı değil Kültür Bakanlığı tarafından basılmaktadır. Daha da önemlisi, bu durum kimseyi şaşırtmamaktadır. Askerî ve sivil alanların içiçe geçmişliği Türk milliyetçiliğinin söylemsel sınırlarının çok ötesinde normalleşmiştir.

ASKERLİK, VATANDAŞLIK VE ERKEKLİK

Bu kültürelleştirilmiş askerlik kurgusu yalnızca vatandaş ordularının ve zorunlu askerliğin ulus-devlet örgütlenmesine ve yakın döneme has pratikler olduğunun üstünü örtmekle kalmaz, aynı zamanda kadın ve erkek vatandaşlar arasında devlet eliyle yaratılan bir farkı da gizler. Zorunlu askerlik yalnızca "yurdun müdafaasına" yönelik bir uygulama değil, aynı zamanda erkeklerin ve kadınların devletle aralarındaki vatandaşlık ilişkisini belirleyen (ve kadınlar asker olmadığı için farklılaştıran) bir uygulamadır. Bu farklılaşma, devlet eliyle yapılmış olması ve devlet kavramını toplumsal cinsiyet bazında biçimlendirmesi açısından toplumda yaşanan kadın-erkek farklılaşmasından ayrılır. Bu yolla erkeklik-devlet-askerlik arasında güçlü bir bağ kurulmuş,

“en kutsal vazife” olan askerlik yoluyla birinci sınıf vatandaşlık erkeklerle bahşedilmiştir. Kadınların bu kurguda iki ayrı konumları vardır: kutsanan annelik (özellikle de asker anneliği) ve istisnai durumlarda savaşçılık (bu istisnaların en ünlü ve çarpıcı örneği Dersim’in bombalanmasına katılarak dünyanın ilk kadın savaş pilotu olan Sabiha Gökçen’dir, bkz. Altınay, 2000). Bu konumlardan birincisi her kadın için her koşulda belirleyicidir. İkincisi ise izin verildiği ve ihtiyaç duyulduğu ölçüde mümkün olacaktır.

Burada ilginç ve önemli olan zorunlu askerliğin getireceği bu farklılaşmanın ya-sa yapıcılar tarafından tartışılmış olmasıdır. 1927 yılında Askerlik Kanunu Meclis’ten geçerken bu yükümlülüğü erkeklerle sınırlayan ilk madde üzerinde bir tartışma çıkmış, konuyu gündeme getiren Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey şöyle demiştir:

Efendim, intihap hareketleri başladığı zaman taraf taraf kadınların da mebus olmak için, mebusluk intihabatına iştirak etmek için hareket aldıklarını görüyoruz [...]Yalnız mebus olmak, mebusluk intihabına iştirak etmek vatani bir mesele ise, memleketin müdafaasına iştirak etmek de öyle bir hak, öyle bir vazifedir. Askerlik Mükellefiyeti Kanunu’nun birinci maddesinin yalnız erkeklerle ait olarak yazılmış olduğunu görüyorum. Memleket müdafaası bu kanun layihasiyle erkeklerle tahmil olunuyor [...] Binaenaleyh, öğrenmek istiyorum [...] kadınlara ait olan mükellefiyet noktası, Encümenince nazar-ı dikkate alınmış mıdır ve ne dereceye kadar nazar-ı dikkate alınmıştır? (TBMM Zabıt Ceridesi, s.385)

Hakkı Tarık Bey’in de vurguladığı gibi zorunlu askerlik, seçme ve seçilme gibi bir vatandaşlık hak ve ödevi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tam da bu yüzden zorunlu askerlik uygulaması erkekleri devlete yaklaştırmış, onların yurdu savunan eyleyici

özneler, kadınların da vatanla özdeşleşmiş, savunulması gereken pasif nesneler olarak kurgulanmasına yardımcı olmuştur.⁶

Zorunlu askerlik yalnızca birinci sınıf vatandaşlığı erkileştirmekle kalmaz, aynı zamanda erkekliğin kendisini tanımlar. Erkekliğe bir ilk adım, hatta erkekliğin olmazsa olmaz koşutudur. Erkekliğin önemli bir parçası kadınlar üzerinde kurulacak olan iktidardır. 1933 yılında yayımlanan bir askerlik hikâyesi askerde son gününü geçirmekte olan Hüsman’in daldığı “tatlı rüya”yı şu şekilde anlatır:

Köyüne gidip de düğünü olduktan sonra Kezbanına askerde gördüklerini bir bir anlatacak; bir sıra üzerine bellediği ve hiç nefes almadan söylediği hazır ol vaziyetini ona da öğretecek[ti] [...] Karısına bunları birdenbire anlatınca Kezban Hüsmanin bildiklerine parmak ısırıp kalacak; karısının bu bilgiye hayreti Hüsmanin gururunu okşıyacak, koltuklarını kabartacaktı. Hele Kezbana künyesini belletmek ilk işi olacaktı. Kezban [...] diye ismini çağırdıkça karısı bir asker gibi koşarak Hüsmanin karşısına dikilecek ve resmî selamı aldıktan sonra: Ali kızı Kezban, 329 Poturlar [...] Emret, efendim! diye Hüsmanden emir bekliyecekti [...] (Sıtkı, 1933: 251)

Bu hikâyede olduğu gibi hâkim askerlik kurgusunda da her erkeğe bir komutanlık pozisyonu vaadedilmektedir. Erkekler askerlik boyunca komutan değil er olarak emirlere uymak, künye ezberlemek, gerekirse dayak yemek zorunda kalabilirler ama askerlik sonrasında her erkek evinin (ve karısının) komutanı olacaktır. Bu şekilde askerlik/ordu ve kültür arasındaki ilişki toplumsal cinsiyet üzerinden yeniden üretilir.

Askerî terimler, semboller ve ilişki biçimlerinin vatandaşlığın, kimliklerin (en başta da kadın-erkek ilişkisinin) ve gündelik hayatın belirleyici unsurları haline geldikleri noktalar milliyetçilik ve milita-

rizmin kesişme (ve birbirlerini besleme) noktalarına ışık tutar. Bu kesişmenin yoğun olarak yaşandığı bir düzlem eğitim ve askerlik ilişkisidir.

İKİ "MİLLÎ" CEPHE: EĞİTİM VE SAVUNMA

Resmî milliyetçilik söyleminde (ve pratiğinde) askerlik ve eğitim çok merkezî bir yer tutmuşlardır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında savaşın iki cephesi olarak belirlenen bu iki kurum (bkz. Altınay, 1999), daha sonra çok çeşitli şekillerde birbirlerini tanımlar hale gelmişlerdir. Mustafa Kemal'in en çok üzerinde durulan iki unvanının *Başöğretmen* ve *Başkomutan* olması rastlantısal değildir. Sık sık kullanılan "öğretmen ordusu" ve "bir eğitim ocağı olarak askerlik" deyimleri de. Isminde "millî" sıfatı taşıyan iki bakanlığın Savunma ve Eğitim Bakanlıkları olmaları da askerlik ve eğitim arasındaki bu sıkı ilişkinin bir ifadesi olarak değerlendirilir.

Mustafa Kemal 1923'te yaptığı bir konuşmada bu ilişkinin biçimini şöyle özetlemiştir: Öğretmenlerden oluşan ikinci ordunun görevi, öldüren ve ölen birinci orduya neden öldürdüklerini ve neden öldüklerini öğretmesidir (akt. İsmail Kaplan, 1999: 141). Mustafa Kemal'in bu sözü 1965 yılında Millî Güvenlik ders kitabında tekrarlanır:

Okumakta olduğunuz bütün derslere paralel olarak, MİLLÎ GÜVENLİK dersleriniz de ilerledikçe, ATATÜRK'ümüzün deyimleriyle, geleceğin harblerinde bu yurt uğrunda (NİÇİN ÖLECEĞİNİZİ VE NEDEN ÖLDÜRÜLECEĞİMİZİ) daha iyi öğrenmiş ve bilinçli kahramanlar katına erişmiş bulunacaksınız. (Millî Güvenlik Bilgileri I, 1965: 4, büyük harfler orijinal metinden)

Gerçekten de 1926'dan beri ortaöğretim müfredatının vazgeçilmez bir ögesi olan bu ders iki "ordu" arasında kurulan

ilişkinin en çarpıcı ifadesidir. Bu dersin müfredatı genelkurmay tarafından belirlenir, ders kitabı onlar tarafından yazılır (veya yazdırılır) ve ders subaylar tarafından verilir. İlk zamanlar *Askerlik* adı altında verilen, şimdi ise *Millî Güvenlik Bilgisi* olarak geçen bu ders aracılığıyla ordu ve okul, askerî ve sivil alan içiçe geçmiş, 1926'dan beri kesintisiz devam eden bu içiçelik normalleşmiştir. Çok kimsenin bu dersi önemsememesinde, "gülüp geçilen bir dersti" tanımlamalarının arkasında bu normalleşme yatmaktadır. Kısacası, askerlerin (çoğu zaman üniformalarıyla, emekliyseler sivil kıyafetle) okul koridorlarında ve sınıflardaki varlıkları "gülünüp geçilecek" normallikte bir pratik halini almıştır. Dünyanın bildiğimiz kadarıyla hiçbir ülkesinde böyle bir uygulama yoktur; tarihsel olarak benzer uygulamalar varolmuş olsa da kısa süreli olmuşlardır. Millî Güvenlik dersi uygulaması Türk resmî milliyetçiliğinin askerlik ve eğitim arasında kurduğu yakın ilişkinin özgün bir ifadesi olarak tarihe malolmaktadır.

ORDUNUN TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN BİÇİMLENMESİNDEKİ YERİ

Orduyu, sadece Türk milliyetçiliği ideolojilerinin gözde bir konusu veya 'malzemesi' olarak düşünmemek gerekir. Ordu, kurum olarak, Türk milliyetçiliğinin biçimlenmesinde ve yeniden üretiminde bizzat önemli bir rol oynar. Ve bu yeniden üretim tarzı, Türk milliyetçiliğinin özgül bir damarını ve özellikle resmî milliyetçilik anlayışının güçlü bir karakter çizgisini oluşturur.

Ordu, Millî Mücadele'den itibaren, Türk milliyetçiliğinin özellikle münnevver zümreden, yazılı kültürden halka aktarımında ve popüler yeniden üretiminde ağırlıklı rol üstlenmiştir. İslâmî aidiyetin ve referansların yeni millî devletin fikrî-

manevî sistemine transfer edilme sürecinde, savaş ve millî seferberlik ikliminin, dolayısıyla askerî pratiğin kurucu önemi olmuştur. "Cihat" ve "şehitlik" kutsiyeti bu pratik içinde "vatan müdafaası"na, "millî istiklal" hedefine hasredilmiş, milliyetçi bir çerçevede anlamlandırılacak kolektif coşku, heyecan vesileleri ve kayıplar, yas vesileleri bu pratikten doğmuştur; bu pratiğin işlenmesiyle estetize edilmiştir. Unutmamalı, İstiklâl Marşı da "Kahraman Ordumuza" ithaflıdır. Şunu da belirtmek gerekir ki, bizzat milliyetçi düşünüşte, Millî Mücadele'nin askerî veçhesine indirgenmesine, kazanılan millî zaferin öncelikle orduya hasredilmesine eleştirel yaklaşımlar da vardır. Örneğin Samet Ağaoğlu, *Kuvayı Milliye Ruhu* kitabında (Ağaoğlu, 1981), TBMM'nin ulusal önderliğini ve iradesinin belirleyiciliğine dikkat çeker, Atatürk'ü "tarihte efsaneleş-tirenin" de komutanlığından önce "Birinci TBMM Başkanlığı" olduğunu vurgular (a.g.y.: 249). Milliyetçi-muhafazakâr ideolojide de, vurguyu ordu yönetiminden Müslüman-Türk milletin cevherine ve kahramanlığına kaydırma eğilimi gözlenir (örn. Kabaklı, 1990).

Devamında milliyetçilik ordu için, Osmanlı kapıkulu geleneğinden Cumhuriyet seçkinlerine devreden yönetici sınıf ideolojisinin ve misyon bilincinin sürekliliği içinde, topluma nizam vermenin modern zamanlardaki ve Cumhuriyet rejimi altındaki yeni vasatını ve meşruiyet temelini teşkil eder. Cumhuriyet'in inşa evresinde ve aslında daha uzunca bir süre - seksenlere kadar- kapalı toplum özelliği taşıyan Türkiye'de, askerlik hizmeti, özellikle taşralı genç erkeklere dönük olarak rakipsiz bir eğitim ve doktrin aşılama 'fırsatı' sunmasıyla bu bakımdan çok önemlidir. Zorunlu askerlik, modernleştirici işleviyle içiçe geçen bir "millî bilinç" aşılama işlevini ifâ eder (Şen, 1996).⁷ 1934'te erata dağıtılmak üzere basılan *Askerin Ders Kitabı*'ndaki millî kimlik 'bildirimini' aktaralım:

Asker sen kimsin?

SEN TÜRKSÜN! Yeryüzünün en ulu milletindensin; Sana anlatacağımız (tarih) denilen yazılar ortada yokken senin milletin doğdu; kanı temiz, yüreği yılmaz, gözü pek yeryüzüne geldi. On binlerce yıl öyle yaşadın; yine öyle yaşayacaksın; senin dedelerinin, ninelerinin çok önce kurduğu yurtlar şenlikte yeryüzünün cenneti oldular. Bil ki; başka milletlerin görgüde, yapıda ilk örneği, desteği, öğütçüsü senin milletin BÜYÜK TÜRK MİLLETİdir.

SEN TÜRKSÜN! On ikibin yıl evvelinde yeryüzünün başka milletleri mağaralarda, taş kovuklarında yaban adamları gibi yaşarken senin dedelerin ORTAASYA denilen anayurdunun göbeğinde kurdukları şehirlerde yaşar, altın başlı kargısı, gümüş bezeli terkisi ile ağızlar sulandırır, gözler kamaştırırdı. Yeryüzüne şenliği, medeniyeti senin ataların verdi, atı dağdan indirip kuzu gibi yapan, üstüne binip dağlar aşan ve taş kovuklarına sinmiş başka milletleri şaşkın şaşkın kendisine baktıran senin milletin BÜYÜK TÜRK MİLLETİdir.

SEN TÜRKSÜN! Yeryüzünün her zaman var ve var olacak en yüce milletin eğilmez, bükülmez aslan yürekli oğlusun! [...] Senin kolunu bükecek, başını eğdirecek başka bir millet yoktur. İlk önce bunu böyle bil ve milletin anlatacağımız alnı açık tarihini belleyerek başını dik, yüreğini pek tut! Türk yurdunun, Türk benliğinin düşmanlarına kıl kadar boyun eğme!.. (akt. Şen, 1996: 66)

Milliyete dinsel değer yükleyerek dinî kutsiyeti milliyetçilik içinde asimile etme eğilimi orduda çok güçlü olmuş, bu anlayış askerlik eğitiminde de kendini belirgin biçimde göstermiştir. 1941'de Diyanet İşleri Başkanlığı Reisi Ahmet Hamdi Akseki'ye yazdırılan *Askerin Din Kitabı*'ndan 1981'de yayımlanan *Askerin Din Bilgisi* kitabına dek, "devlete ve millete hizmeti" ibadet sa-

yan 'protestan' bir millî-din anlayışının telkin edildiği görülür (Şen, 1996: 83-9).

"Asker sen kimsin? Sen Türksün!.." diye başlayan millî kimlik telkini, insanlık ve medeniyet tarihini ilk-Türklerden başlatan Türk Tarih Tezi'nin popülerize edici bir tekrarıdır. Otuzların millî özgüveni tahkim etmeye ve yekpâre bir millî kültür inşasına dönük ideolojisinin, özellikle 'naif' millî romantizm yanıyla, orduda belirli bir süreklilik arzettiğini söyleyebiliriz. Keza aynı dönemde baskın olan, Osmanlı dönemini Türk unsurunun ikinci plana atıldığı bir sapma olarak paranteze alan millî tarih kurgusu ve dini milliyetin aslî/öncelikli olmayan bir unsuruna indirgeyen bakış, resmî ideolojinin Türk İslâm Senteziyle harmanlanmasından sonra da (Copeaux, 1998), orduda geçerliliğini -en azından başka resmî kurumlara kıyasla göreceli olarak- korumuştur. Ancak resmî laisizmin karakteristik tutumunun ordu da da kendini gösterdiğini unutmamak gerekir: Dinî aidiyet, dinî referanslar ve "akâid"ın tefsiri kesinlikle millî kimliğe ve milliyetçi ideolojiye tâbi kılınırken, Müslümanlık ve hususen Sünnî Müslümanlık, Türk-olma'nın zımnî şartı olarak uygulanmaktadır.

Tek Parti rejiminin kurumlaşmasıyla, resmî milliyetçiliğin vatandaşlık bağını esas sayan yorumuyla etnisist-özcü yorumu arasındaki salınımın ikincisi lehine ivmelendiği süreçte (Özdoğan, 2001: 81-7), ordu bu eğilimin belirgin biçimde yansıdığı kurumlardan olmuştur. 1944 Türkçülük-Turancılık Davası sanıklarından Alparslan Türkeş'in, benimsediği görüşleri "komutanlarından öğrendiğini" söyleyerek kendini savunmasını buna bir örnek olarak zikredebiliriz: "Milletimin, Türklüğün büyüklük ve üstünlüğünü ben önce anamdan, babamdan öğrenmiştim. Sonra bulunduğum bütün okullarda öğretmenlerim söylediler. Askerî hayatım başlayınca kıt'alarda kumandanlarım ve maiyetinde vazife gördüğüm bütün gene-

raller bu gerçeği daima tekrarladılar..." (Türkeş, 1988: 74) O dönemde askerî okullara öğrenci ve personel alım ilanlarında "T.C. tebasından ve Türk olmak/Türk ırkından olmak" koşullarının, ayrı ayrı anıldığı görülür (akt. Ahmet Yıldız, 2001: 330-1). Gayrimüslim yurttaşların askerî okullara alınmaması, fiilen yerleşmiş bir uygulamadır.

Ordunun, bütünlüklü ve doktriner bir etnisist-özcü milliyetçilik anlayışının mahreci olan bir kurum olduğunu söylemek, isabetli olmayacaktır. Ancak ordu da, etnisist-özcü çağrışımları güçlü bir milliyetçilik ideolojisinin yeniden üretildiği söylenebilir. Şöyle örnekleyebiliriz: Askerî epigin, tarihteki kahramanlık vakalarını ya da esas *epos* olarak İstiklâl Harbi'ni, Türklüğün ("yurdun Türk evlâtları"nın) doğal hasletine bağlayışı [...] Askerî merasim ve hamâset dilinde *Türklüğün*, bizzat mertlik, soyluluk, doğruluk, şeref normu oluşu; "Türk" sözünün, epik bir vurguyla, *sıfata* dönüşerek kullanılışı (örn. Güventürk, 1964: 103 vd.); bir arılık ve sahilik ölçüsü olarak "özbeöz Türk" nişânesine başvurulması [...] Politik kutuplaşma ortamındaki şiddet eylemcilerinin ve rejim karşıtı grupların mensuplarının, askerî yetkililerce "milletini, bayrağını, Ata'sını ve vatanını inkâr eden", "insanlık ve *Türklük'ten* yoksun kişiler" gibi sözlerle tanımlanışı (örn. Bölügiray, 1989: 390- abç.)...

Millî olanı ontolojikleştiren dile, ordu söyleminde sıklıkla rastlanır. Bu, merasim diliyle sınırlı değildir. Askerliği bir ya da jeostratejik yaklaşımı bir tür *kompoze* bilim olarak, dahası bir tür 'dünya görüşü' olarak temsil eden gerek meslekî gerek kamuoyu oluşturmaya dönük yayınlarda dikkati çeken bir husus vardır. O da, "millî menfaat", "millî hedef", "millî güç", "millî strateji" vb. kavramların hikmeti kendinden menkul ve aşkın bir meşruiyet kaynağı gibi vazedilmesidir. Milli güç, "milletin maddi ve manevî güçleri-

nin [sosyo-kültürel, ekonomik, siyasal, askerî...] toplamı ve bileşkesi" (M.G.K., 1990: 92-3) olarak tanımlanır. Bütün toplumsal faaliyetler, beşerî varoluşun bütün düzlemleri, milletin/devletin "varoluş nedeni"nden başlayarak, millî menfaat - millî hedefler - millî politika - millî strateji - topyekûn strateji - genel strateji - fiilî uygulamalar silsilesinde (M.G.K., 1990: 26), varlık hiyerarşisine uyarlanmış bir strateji oyunu mantığı içinde, "millî güç"ün gerçekleşme merhaleleri olarak anlamlandırılır. Millî güç mefhumu, devlet çıkarını aslî ve âlî bir öncelik olarak tartışma-dışı bir yere koyan *hikmet-i devlet* ya da *devlet aklı* ideolojisinin (Sancar, 2000: 13-26), millîliğin kutsiyetiyle tahkim edilmiş bir tezahürüdür. Bu doktriner mefhumların geliştiricilerinden, yetmişlerde Harp Akademisi ve Harp Okullarında ders veren kurmay subay Mert Bayat'ta organizmacı devlet ve toplum görüşü açıktır: Devletin insana benzediğini, bu nedenle konunun biyolojik örneklemeye başvurarak incelenmesinin uygun olduğunu, (Bayat, 1986: 4) "Devlet ve milletle ilgili bütün davranışların millî güç kavramı içinde ele alınması" (a.g.y.: IX) gerektiğini söyler.

Ordu, kendini Türk millî kimliğinin ezeli sürekliliğinin taşıyıcısı olarak temsil edişiyle de, etnisist-özcü bir milliyetçilik anlayışını yeniden üretir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin başlangıcı, yorumlara göre, Selçuklu İmparatorluğu döneminde 1072-1092 arası Melikşah yönetimi zamanında ilk daimî ordunun kuruluşuna, ya da 1363'te 1. Murad zamanında yeniçeri ordusunun kuruluşuna, hatta M.Ö. 3. yüzyılda düzenli askerî teşkilâtın varlığına kadar geri götürülür (Çağan, 1964). Kara Kuvvetleri Komutanlığı, doksanlarda resmen 2200. kuruluş yıldönümünü kutlamaya başlamıştır! Ancak ordunun tarihselliğine yapılan vurgunun aksine "ordu tarihi" çok zayıf bir alan olarak kalmıştır. 1965'te yayımlanan bir Milli Gü-

Özellikle altmışlı yıllarda ordunun millî birlik ve beraberliğin timsali haline gelmesi, gençlik hareketlerinin de referans kaynağı olmuştur. Nitekim, orduya destek mitingleri, dönemin sıklıkla yinelenen eylemliliklerinden biri haline gelmiştir.

venlik Bilgisi kitabı bu eksikliği (veya çelişkiyi!) şu şekilde açıklar:

Türkten başka herhangi bir milletin harb tarihini kavrayabilmek belki mümkün-dür. Fakat, Türk Harb Tarihini bir bütün olarak kavrayıp ortaya çıkarabilmek, belki de asla mümkün olamayacaktır. Çünkü bizim harb tarihimiz üç kıtada yaşayan birçok milletlerin tarihleri ile karışmış ve bu milletlerin genel tarihlerine yön vermiş ve tesir etmiştir (Millî Güvenlik Bilgileri III 1965: 121)

Bu bakımdan Türk Harb Tarihini incelemek demek, diğer bütün dünya milletlerinin harb tarihlerini de incelemek demek olur ki, bu asla mümkün olamayacak kadar muazzam bir iştir. (Millî Güvenlik Bilgileri III 1965: 121)

Burada, modern ulus-devletin, Cumhuriyet'in kurumsal tarihinin etno-tarihsel

mitoloji tarafından geri plana itilişinin belirgin ve istikrarlı örneklerinden birini görürüz. Orgeneral Cemal Tural'ın 1966 yılı Kara Kuvvetleri Günü mesajı, Türk Tarih Tezinin etno-tarihsel ordu mitolojisiyle harmanlanmasının naif-heroik bir örneğidir: “Büyük Türk Milletinin Büyük Ordularına sesleniyorum: / Ey Mete'nin Asya'ya yayılan Ordusu, / Ey Attilâ'nın Avrupa'ya giren, / Fatih'in İstanbul'a mâleden, devir açan Ordusu, / Ey Atatürk'ün Akdeniz hedefine yürüyen Ordu, / Dünyaya medeniyet götüren Ordu, / İnsanlığa özgürlüğü aşılayan Ordu, / Tarihi yazan, yazdıran Ordu! / Sen milletin özü, / Sen milletin gözü, / Sen milletin sözü-sün” (akt. Güventürk, 1966: 9).

Sen milletin özü, / Sen milletin gözü, / Sen milletin sözü-sün ibaresi, aynı zamanda, millî kimliğe, millî çıkara dair bilincin son kertede ve katıksız biçimiyle orduda temsil edildiği kabulünü da açığa vurmaktadır. Bu kabul, Atatürk'ün 1937'deki bir sözüne atıfla desteklenir: “Ordumuz, Türk birliğinin, Türk kudret ve kabiliyetinin, Türk vatanseverliğinin çelikleşmiş bir ifadesidir.” Sık sık kullanılan “Milletin bağrından çıkan Türk Silahlı Kuvvetleri” sözcüğü, ordunun üstlendiği, millî varlığın/millî kimliğin doğal temsilciliği misyonunun bir ifadesi olmaktadır. Askerî eylemi, savaşı, vatanseverliğin son kertesini ve nihâî tezahürü olarak kabul eden millî-militarist bakış, doğallaştırılarak ifade edilen bu temsiliyetin güçlü bir meşruiyet dayanağıdır. Bu bakışta, Osmanlı-Cumhuriyet dönümünün aydınlarını derinden etkileyen Sosyal Darwinist düşünüş kalıplarının damgası vardır.⁸ Toplum/dünyayı “hayatta kalabilmek için güçlü olma” mücadelesi olarak görülür; “milletler, müstakbel bir harbe varlıklarını muhafaza ve idame ettirebilmek için her şeyden önce kuvvetli bir disiplin ruhuna muhtaç” sayılır (Ersoy, 1960: 11). Bütün milletin her an savaşa hazır olarak askerî gereklere göre örgütlenmesi gereğine inanan topyekûn millî savunma konsepti,

milletin *millet-i müsellehâ* [silâhlanmış millet] olarak tasarlanması, özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde subay heyetinin görüşünü belirlemiştir.⁹

Millî çıkar ölçüsünün, millî bilincin son kertede orduda temsil edildiği fikri, askerî darbeler tarafından da yeniden üretilmiş, aynı zamanda bizzat bu darbelerin meşruiyetini sağlamıştır. Askerlerin siyasi rejime müdahaleleri İttihat ve Terakki döneminden beri “vatanı kurtarma” misyonu ile gerekçelendirilmiştir (Kayalı, 1994: 44). 27 Mayıs 1960 Darbesi, bu bakımdan önemli bir eşiktir. Dönemin 1. Ordu Komutanı Korgeneral Cemal Tural'ın söyleyişiyle 27 Mayıs, “kalbi vatanca vuran, vicdanı milletçe işleyen Harbiye[nin] [...] Türk Milletine bir gecede yeni bir vatan, yeni bir hürriyet kazandırması [...] millet[in] aziz ve kahraman ordusunun süngülerinin pırıltısı ve himâyesi altında hakikî ve ebedî saltanatını kurması...” olarak temsil edilmiştir (akt. Ulay, 1968: 124-5). Millî Birlik Komitesi lideri Orgeneral Cemal Gürsel, harekâtın amacını “memleketi buhran ve felâkete sürüklemek isteyen hırslı politikacıların elinden kurtarmak [...] tehlikeye düşen millî varlığı kurtarmak” olarak tanımlamıştır (akt. Elevli, 1960: 13, 197). 12 Eylül 1980 Darbesi'nin amacı da “millî birlik ve beraberliği sağlamak”tır ve bu yetkinin kaynağı, “Türk Yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni kollamak ve kollama” görevini orduya veren Ordu İç Hizmet Kanunu'nun -meşhur- 34. maddesi yanında, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in TSK mensuplarına hitabıyla, “Türk Ulusunun vefa dolu kalbinde sizler için yaşattığı büyük güven ve gurur, damarlarınızda yurt sevgisiyle alevlenen asil kan ve Bayrağınızla birlikte ebediyete kadar götürmeye and içtiğiniz Atatürk ilkeleri”dir (Evren, 1990: 547-9).

Söz konusu meşruiyetin, subay heyetinin en yetkin “ulusal seçkinler” zümresini oluşturduğu varsayımıyla pekiştirildi-

ğini söyleyebiliriz. 1944'de yayımlanan *Milli Müdafâ Politikası (Esaslar)* kitabında, "subay heyeti millet şuurunda bir en iyiler camiası olarak yaşamalıdır" denmiştir (akt. Özdağ, 1991: 117). Demokrasiyi bir "elitler demokrasisi" olarak yorumlama eğilimiyle uyumludur, bu: General Ali Fuat Erden'in ifadesiyle: "Demokrasi [...] akıl ve zekâ aristokrasisidir" (akt. Güventürk, 1964: 97). Yakın dönemde, askerî eğitimin yüksek kalitesi, orduda kullanılan teknoloji düzeyi ve askerî bürokrasinin örgütsel rasyonalitesinin gelişkinliğine yapılan atıflar, subay heyetinin en yetkin ulusal seçkinler olarak takdiminin modernleşmiş dayanaklarını oluşturmaktadır.

27 Mayıs 1960 müdahalesi sonrasında, askerlerin bir siyasal özne olarak ağırlığının öne çıkmasına koşut olarak,¹⁰ ordunun Türk milliyetçiliği ideolojisinin yeniden üretimindeki rolü yeni bir evreye girer. Bu evrenin ilk göze çarpan özelliği, siyasî istikrarı sağlama ve hızlı kalkınmayı gerçekleştirme hedefleri doğrultusunda ülkenin gidişine nizam verme kaygısıyla politize bir seferberliğe giren subayların, bizzat resmî-millî ideolojinin restorasyonuna hamle etmiş olmalarıdır. Bu arayış içinde, resmî-millî ideoloji olarak Atatürkçülüğün ve Atatürkçülük içinde milliyetçiliğin farklı yorumlarının da ortaya atıldığı görülür. Demokrat Parti iktidarına tepkinin bir parçası olarak ve dönemin genel atmosferinin etkisiyle, ABD'ye artan bağımlılığı onur kırıcı addeden, anti-emperyalist, millî bağımsızlıkçı temaların ordu içinde de revaç bulması, özellikle dikkat çekicidir. Sola eğilimli subaylar, bağımsızlığı zedeleyici ikili anlaşmaları ve ABD'nin Türkiye'deki olağanüstü geniş ayrıcalıklarını, TSK'nin NATO emrine verilmesini, yerli sanayinin geriletilmesini sorgulayarak, ulusal bağımsızlıkçılığı Atatürkçü-milliyetçiliğin ana ilkesi olarak öne çıkartmışlardır (Ahmet Yıldız, 2001: 77-86).

Atatürkçülüğün gerek radikal sola ve toplumsal muhalefete ideolojik meşruiyet zemini teşkil etmesinden, gerekse aynı meşruiyet zemininin bizzat ordu içindeki emir-komuta zincirini bozan güç grupları (cuntalar) tarafından da kullanılmasından duyulan rahatsızlık; 12 Mart 1971 askerî müdahalesinden sonra, ordu üst kademesinin Atatürkçülüğü bizzat formüle etmeye dönük çabalarının merkezîleştirilmesi ve sistematikleşmesini beraberinde getirmiştir (Akyaz, 2001). Merkezî-resmî formülasyonda, Atatürkçülüğün omurgasını, milliyetçilik ilkesi oluşturmaktadır. 12 Eylül 1980 sonrası askerî rejim döneminde yayımlanan bir broşür, Atatürkçülüğün *esas itibarıyla milliyetçilik* olarak yorumlanışını özetler: Burada Atatürk'ün milliyetçiliği, "her türlü davranışlarında bir temel hareket ilkesi kabul ettiği [...] bunu Türk milletinin ortak bir malı haline getirmeye gayret ettiği [...] bu amaçla Milliyetçilik İlkesi'ni vasiyet olarak bıraktığı" söylenmektedir (K.K.K., 1982: 26). "Atatürk milliyetçiliği", 12 Mart askerî ara rejimi döneminden itibaren, politik kutuplaşmayı önleyecek korporatist ideoloji olarak vazedilmiştir. Ordunun teşvik ettiği ve girdilerini sağladığı bu endoktrinasyon, 12 Eylül askerî rejiminde yaygın bir kampanyaya dönüşecektir.

Söz konusu endoktrinasyonu, ordunun dış güvenliğe ilişkin tehditler kadar -hatta onlardan çok- iç güvenliğe ilişkin tehditlere yoğunlaştığı, *millî güvenlik devleti* rejimi (Özdemir, 1989: 13 vd., 110) bağlamında düşünmek gerekir. Bu tehdit algılaması konseptinde, iç politik gerilimler ve çatışmalar, doğrudan doğruya ulusal güvenlikle ilgili bir dramatik ağırlık kazanır. Askerliğin ve "millî savunma" doktrininin mutlak dost-düşman ikiliği içinde 'normal olarak' dış güçlere mahsus olan düşman konumu, iç politikaya teşmil edilir. Çoğunlukla İstiklâl Harbi'ne atıfla, Millî Mücadele sürekliliği içinde kullanılan "iç düşman" ter-

minolojisi, iç politikada rejime muhalif grupları/fikirleri milliyetçi ideolojinin ayrımcı damgasıyla suçlandırmak üzere işe koşulur. Ordunun meslekî ideolojisi-ne ve diline ait kalıpların politik alandaki etkisini olağanüstü artıran bu süreç, Türk milliyetçiliğinin kurucu karakteristiği olan *güçlü tehdit algısının* ve *beka kaygısının* (Akçam, 1992: 55 vd.) yeniden üretiminde ordunun oynadığı ağırlıklı rolü de işaretlemektedir. 'Sivil' okullara dönük olarak genelkurmayca hazırlanan ve askerlik konusuna ilişkin 'meslekî' bilgilerden öte güncel siyasî analize ve Atatürk ilkelerinin belletilmesine ağırlık veren Millî Güvenlik derslerinin millî tehdit tespitine odaklanan içeriği ve alarmist söylemi de bunun bir örneğidir.

Soğuk Savaş döneminde ABD-merkezli bir tehdit/önlem stratejisinin tezahürü olan millî güvenlik devletinin, iç politikayı "millî savunma" mülahazalarına tâbi kılan mekanizmasında, anti-komünizm kilit rol oynamıştır. Zira bu stratejide "komünizm", iç politik kutuplaşmada radikal sola atfedilen tehditle dış güvenlik (Sovyet yayılması) tehdidini örtüştüren 'kurucu' düşmandır. Türkiye'de de ordunun özdeşleştiği Atatürk milliyetçiliği doktrininin öncelikli düşman figürü, komünizm olmuştur. Anti-komünizmle milliyetçiliğin meczedilmesi, sağ ve milliyetçi-muhafazakâr politik akımlarla ordunun ideolojik kesişim zeminini oluşturmuştur (Cizre, 1993).

Bu doktrin içinde komünizm, öncelikle, yabancı ideoloji olarak deşifre edilmiştir (1. Ordu ve Sıkıyönetim Komutanlığı broşürü, 1973). Buna karşılık Atatürkçülüğün temel vasfı, millî ideoloji olmasıdır. Atatürkçülüğün yegâne millî ve dolayısıyla yegâne meşru ideoloji olduğu savı, ordunun yaydığı milliyetçilik söyleminin, hegemonik iddiası itibarıyla kilit unsurudur. Bu savın propagandif bir ifadesini aktaralım: "Türk isek, bu memleketin çocuğu isek, bu memleketin ve bu milletin

iyiliği için çalıştığımızı iddia ediyorsak; O, en büyük TÜRK'ü anlamadan, özbeöz TÜRK MALI olan KEMALİZM'i öğrenmeden, O'nun ilkelerini saptırmadan, bütünüyle uygulamadan, sonuçlarını görmeden, doğruca güzel diye sunulan ithal malı düşüncelere yönelmek, en azından kendimizi, TÜRK LÜĞÜMÜZÜ inkâr etmek olmaz mı?" (K.K.K., 1982: 11 - büyük harfler orijinal metinden)

Vatanseverlikle, "Türk olma"yla eşanlamlı kullanılan "Atatürk Milliyetçiliği" terimi, 12 Eylül 1980 Darbesi sonrasında ordu yönetimi tarafından, milliyetçiliği, ülkücülerin "yetki ve sorumluluk alanından" çıkartarak devletin ve resmî ideolojinin uhdesine almak amacıyla da vurgulanmıştı. Zaten ordu üst yönetiminin tutumunda karakteristik bir etken, vazet-tikleri milliyetçilik anlayışının içerik itibarıyla Türkçü ya da ülkücü ideolojinin argümanlarıyla kesişebildiği noktalarda dahi, bu ideolojik pozisyona ve daha belirgin biçimde onun taşıyıcılarına belirli bir mesafeyi korumalarıdır. Bu, tarafsızlık imgesini koruma kaygısı yanında, bürokratik kontrol ideolojisinin bakış açısından, herhangi bir özerk toplumsal hareket dinamizminin doğurduğu şüpheden kaynaklanır. Nitekim, 27 Mayıs sonrasında orta düzey subay gruplarının inisiyatifliyle gelişen fikrî ve manevî alışveriş ortamı dışında -ki bu ortama da TSK'nın merkezî-hiyerarşik yapısı tahkim edilerek müdahale edilmiştir-, milliyetçilik/vatanseverlik zemininde sivil Kemalist hareketlerle ordu arasında kurulan bağlar da muhataralı olmuştur. (12 Mart tecrübesi yanında; doksanların sonunda ordunun hükümete müdahale ettiği laisist 28 Şubat sürecine aktif destek veren Atatürkçü Düşünce Dernekleri gibi oluşumların ordu tarafından özel bir teşvik görmemesi de bunun örneğidir.) Ülkücüler örneğinde, özerk toplumsal hareketin *avam* niteliği de ordunun "ulusal elit" bakış açısından bir şüphe kaynağıdır.

Doksanlarda bölücülük/ayrılıkçılık tehdidi olarak PKK'yla yaşanan düşük yoğunluklu savaş (Kışlalı, 1996) sırasında ordu üst yönetiminin milliyetçilik motiflerini 'kontrollü' kullandığına; çatışmaların şiddet derecesinin yükseldiği anlarda bile olayı "millî savaş" çerçevesinden çok "devlet hâkimiyeti" düsturu içinde açıklamaya çalıştığına ilişkin gözlemler (Laçiner, 1999), bu bakımdan dikkate değerdir. Burada, gerek profesyonel gerek politik rasyonalite yanında, kendi "görev ve sorumluluk alanının" özerkliğini 'kontrol-dışı' milliyetçi ideoloji ve hareketlerin tesirinden koruma kaygısının da payı aranabilir.

Daha evvel de belirttiğimiz gibi, ordunun milliyetçi söylemle ilişkisinin ve 'doğru' milliyetçiliği tayin etme iddiasının temel saiki, esasen, devlet politikası olarak belirlenen temel tercihlere toplumun uyumunu sağlamaktır. Atatürkçülük-ve-milliyetçilik veya Atatürk Milliyetçiliği, bu amaçla, politik kutuplaşmalardan arınmış *tarafsız* ve *tek* ideoloji olarak telkin edilir; daha doğrusu, ideolojiler-üstü bir nass olarak [...] Ordunun siyasetüstü konumu, Atatürkçülüğün ve milliyetçiliğin, sorgulamasız benimsenmesi beklenen siyasetüstü konumuyla örtüşür.

Söz konusu Atatürk milliyetçiliği doktrininin içeriğine bakarsak, etnisist ve yurttaşlık odaklı milliyetçilik anlayışları arasındaki gerilimin, yukarıda gösterildiği gibi sözel olarak yurttaşlık temelinde kurulmuş fakat etnisist imalar ve pratiklerle dolu eklektik bir dengesini görürüz. "Mantıklı, gerçekçi bir milliyetçilik" olduğu vurgulanarak, Pantürkist ve irredentist tasarımlara mesafe belirtilir. Ayrıntılı bir içerikten söz edilemez. Atatürk'ten başka bir düşünsel kaynağa başvurulmaması, hatta başka kaynakların 'gayrisahih' görülmesi, ordunun benimsediği Atatürk milliyetçiliğinin ayrıntılandırılmasına zaten izin vermez. Milliyetçiliği, totaliter açılımları da olan otoriter bir

rejimin sadakat ve itaat kaynağı olarak taimim etmeye dönük, yükümlendirici bir söylemle karşı karşıyayızdır.

Bu milliyetçilik anlayışının, milleti bir *özerk yurttaş topluluğu* olarak tasavvur etmekten uzaklığını vurgulamak gerekir. Millet/ulus, politik iradesiyle kendini var eden ve yönlendiren bir topluluk olarak değil, aşkın bir varlık olarak düşünülüyordur; ancak aşkın varlığıyla değerlidir ve meşruiyet kaynağıdır. O aşkın varlığın aslı mercii ve temsilcisi ise Devlettir. Millî Güvenlik Kurulu'nun temel bir belgesine göre Millet, "Devletin öğelerinden"dir; "Devletin gövdesi durumundaki ülkeye can (dinamizm) ve ruh veren 'insan toplumu' ögesi"dir (M.G.K., 1990: 2, 10). Bir askerî kaynak, bir başka aşkın kaynağa referansla, Atatürk'e atıfla, somut *halk* ve soyut, aşkın *millet* arasındaki özdeşliği belirtir ('bahşeder'): "Atatürk, halkını milletin ta kendisi olarak görmüş ve sevgisini halka sunmuştur." (K.K.K., 1982: 31) Ancak yüce gönüllü bir tarihsel kahraman tarafından fark edilebilecek ve onun takdirine bağlı gibi takdim edilen bu özdeşlik, doğrusu, pek kırılgan görünmektedir...

SONUÇ

Ordular ulus-devlet kuruluşunun ve "millî mefâhir" in [övünçlerin] simgesi olarak, milliyetçi ideolojilerde özel bir role sahiptirler. Kurtuluş/kuruluş savaşları, vatandaş ordularının teşkili ve zorunlu askerlik, milliyetçiliğin ve ulus-devletlerin doğumuna refakat ederler. Türkiye'de ordu, buna ek olarak, modern millet inşasının, millî-sosyalleşmenin ve milliyetçi ideolojinin yeniden üretiminin ağırlıklı bir aktörü olarak işlev üstlenmiştir. Bu işlev 80 yıllık Cumhuriyet tarihi boyunca değişmiş, ancak azalmamış, aksine artmıştır. 1961 Anayasası ile siyasî hayatın önemli bir parçası haline gelen Milli Güvenlik Kurulu, özellikle son yıllarda Bakanlar Kurulu'ndan daha çok önemsenir

154 hale gelmiş, “millî” siyasetin merkezi olmuştur. 1960’dan itibaren periyodik olarak gerçekleştirilen askerî darbeler ve düzenli olarak toplanan Millî Güvenlik Kurulu aracılığı ile günlük siyasetin belirleyicisi durumunda olan askerler, ulusal yönetici seçkin zümrenin değişmez oyuncularındırlar. Ordu, bizzat bir Türk milliyetçiliği doktrini ortaya koyarak, Türk milliyetçiliği ideolojilerini hegemonize etmeye ve bununla birlikte milliyetçiliğin hegemonik bir ideoloji olmasını temine çalışmaktadır. Ordunun 1926’dan bu yana Askerlik/Millî Savunma/Millî Güvenlik Bilgisi dersleri aracılığı ile tüm lise mezunlarının eğitiminde etkin bir rol oynaması ise militarizmin Türkiye’de aldığı güçlü ve özgün biçimlerden birisidir.

Bunun ötesinde, milliyetçi ideolojinin önemli ayaklarından olan ordu-millet miti, militarizm ve milliyetçilik arasındaki evliliği canlı tutmaktadır. Sivilleşme tartışmalarında üzerinde durulan Millî Güvenlik Kurulu’nun varlığı ve buradaki sivil-asker üye oranı, militarizm buzdağının görünen uç noktasıdır. Ordu ve millet kavramları birbirinden ayrılmadan, askerliğin kültürel değil yakın döneme ait bir ulus-devlet/vatandaşlık pratiği olduğu vurgulanmadan, ordunun sivil eğitime müdahalesiyle militarizmin normalleşmesine yaptığı katkı anlaşılmadan, daha da önemlisi Türkiye siyaseti ve toplumuna nüfus etmiş olan militarizmin adı konmadan Türkiye’de sivilleşme mümkün olamayacaktır. □

DİPNOTLAR

- 1 “Ordu-millet” lafına ilk olarak İngiltere’de yayımlanan (yazarı belirsiz) *The French Considered as a Military Nation Since The Commencement of Their Revolution* (Londra, Egerton, 1803) kitabında rastlıyoruz. Bu kitap, Fransa’nın tüm vatandaşlarını askere dönüştürerek askerî alanda çok önemli ve tehlikeli bir yeniliğe imza attığını anlatıyor ve Büyük Britanya’nın bu tehdit karşısında yapması gerekenleri sıralıyor.
- 2 Osmanlı topraklarında bu dönüşümün nasıl yaşandığını anlatan önemli bir derleme için bkz. Zürcher, 1999.
- 3 Bu kitap ilk olarak 1885 yılında Osmanlıca’ya çevrilmiş, 3 yıl içerisinde ikinci bir baskı yapmıştır. Kitabın ilk Fransızca çevirisi 1884 yılında, ilk İngilizce çevirisi ise 1887 yılında yayımlanmıştır. Osmanlıca’ya çevirinin bu kadar erken olması, ayrıca kitabın üç yıl içerisinde ikinci baskısını yapması kitaba gösterilen ilginin önemli göstergeleridir.
- 4 Bu dönemde kültür ve ırk arasında yaratılan eşanlamlılığın ötesinde Türk milliyetçiliğine hâkim olan kültürel ırkçılık için bkz. Bora, 1998.
- 5 Aynı yazı 1972 ve 1994 yıllarında *Türk Kültürü* dergisinde tekrar yayımlanmıştır.
- 6 Kuşkusuz, bu ne Türkiye’ye has bir durumdur, ne de yalnızca zorunlu askerlik uygulaması ile ifade bulur. Profesyonel askerlik uygulamaları da erkeklerle sınırlı kaldığı veya esas olarak erkeklik üzerinden tanımlandığı sürece modern ordular bu farklılaşmaya sebep olacaklardır. Tüm vatandaşlarını “eşit” kurgulayan cumhuriyet rejimlerinde bu durum devlet düzeyinde yaşanan en önemli toplumsal cinsiyet farklılaşmalarından biridir (bkz. Enloe, 2000; Feinman, 2000; Kerber, 1990).
- 7 Ayrıca, radyonun çok güçlü bir medya olduğu kırklarda ve ellilerde, “Ordu Saati” gibi düzenli programlarda subaylar “millî konularda” eğitimsel konuşmalar yapmışlardır.
- 8 Bu konuda, Hasan Ünder’in elinizdeki ciltte yer alan makalesine bakınız.
- 9 1950’de DP’nin Millî Savunma Bakanı olan Seyfi Kurtbek de, “millî savunmayı [...] milletin her türlü faaliyetini ilgilendiren büyük bir Millî Davası olarak telâkki [etmekte] [...] Silâhlı Millet teorisini demokrasinin askerî ifadesi say”maktadır (akt. Aydemir, 1975: 50).
- 10 1961 Anayasası, Millî Güvenlik Kurulu’nu Taha Parla’nın saptamasıyla “yarı-militer bir devlet konseyi” olarak kurumlaştırmış, askerî bürokrasiyi Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu’yla beraber yürütmenin üçüncü başı haline getirmiş, bu yapı 1982 Anayasası’yla pekiştirilmiştir (Parla, 1991: 79-81).